

ΤΙ ΤΟ ΚΑΛΛΙΣΤΟΝ

I. Ό διάλογος «'Ιππίας Μείζων», που χρόνος αρχαίων έκδότες δημοπέπειται «περὶ τοῦ καλοῦ ἀνατρεπτικός», είναι, διπλώς πιστεύω μαζί μὲ πολλοὺς διλλούς, γνήσιο ἔργο τοῦ Πλάτωνος χρόνος τὰ πρώτα¹. Στὸ διάλογο αὐτὸν διπλάσια τὸ στήμα τοῦ Σωκράτη, που ἐλέγχει κάθε φορὰ τὶς πρόχειρες ἀπαντήσεις τοῦ «Ιππία, προσπαθεῖ γὰρ δρίση «τί εἰναι ἡ διμορφιά» : «οὐ τί ἔστι καλόν, ἀλλ᾽ διπλάσιον τὸ καλόν». Δοκιμάζονται πολλοὶ δρισμοί, ἀλλὰ διπλάσια τοῦ Σωκράτης τοῦς ἀνατρέπει θναν-θναν, ἐπειδὴ κανένας ἀπὸ αὐτοὺς δὲν μπορεῖ νὰ δρίσῃ «τὸ καλόν» ἕτσι που νὰ ἔχει τὸ περιεχόμενό του χωρὶς ν' ἀφήνῃ τόπο σὲ ἀμφιβολίες καὶ ἀντιφάσεις. «Χαλεπὰ τὰ καλὰ» είναι τὸ ἀρνητικὸ πόρισμα τῆς συζήτησης· καὶ διπλάσιαν παρατάει, γιὰ τὴν ὥρα, τὸ ἐρώτημα χωρὶς ἀπάντηση. Πιστεύω χρόνος πολλὰ χρόνια (καὶ βλέπω τώρα, διπλάσια σ' αὐτὸν δὲν είμαι μόνος), διπλάσια τοῦς διαδοχικοὺς αὐτοὺς δρισμοὺς τοῦ καλοῦ, που ἀνατρέπονται ἀπὸ τὸ Σωκράτη, θὰ τοὺς κατανοήσωμε σωστότερα, ἢν τοὺς μελετήσωμε προσεχτικὰ ἀπὸ τὴν ἀποψῆ δχι μόνο τοῦ ἔννοιολογικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ πραγματικοῦ τους περιεχομένου· ἢν, μὲ ἀλλὰ λόγια, ἀναζητήσωμε σ' διλογίην τὴν προπλατωνικὴ λογοτεχνία διπλάσια (πολὺ συχνότερα) ἔμμεσο μποροῦμε νὰ κερδίσωμε γιὰ τὰ θέματα αὐτά· γιατὶ διπλάσια παλεύει δχι μόνο μὲ διάφορες ἔννοιες, που εἰναι θεωρητικὰ δυνατές, ἀλλὰ καὶ μὲ δρισμένη ιστορικὴ πραγματικότητα, που ἔχει γῆλικία πολλῶν αἰώνων. Τέτοια ἀναζήτηση θὰ μποροῦσε, φαντάζομαι, νὰ φωτίσῃ σημαντικὰ τὸ πῶς αἰσθανόντουσαν οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ κλασικοὶ «Ελληνες», πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Πλάτωνος, τὸ «καλόν» καὶ, παραπέρα, ποιὰ γῆταν ἡ σχέση τους μὲ τὴν ἰδία τους τὴν τέχνη. Τέτοιας προσπάθειας μέρος είναι οἱ παρατηρήσεις που ἀκολουθοῦν.

II. «Ἐνας χρόνος τοὺς σπουδαιότερους φιλολόγους, που μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Wilamowitz ἀνοίξαν καινούργιους δρόμους στὴ φιλολογικὴ ἐπι-

¹ Βλ.π.χ. P. Friedländer, Platon II (Berlin-Leipzig 1930) σ. 105 κάθ. Τελευταῖς M. Sureth, Der Platonische Dialog Hippias maior (München 1953) (Zetemata, 6) καὶ κριτικὴ τοῦ O. Gigon, Gnomon 27 (1955) 14 κάθ.—Πρέπει νὰ σημειωθῇ, διπλάσια οἱ παρατηρήσεις καὶ σκέψεις τῷ ἀρθρῷ τούτῳ, που εἶχε κίνητρο ιστορικοαρχαιολογικὸ καὶ δχι καθηρά φιλολογικό, δὲν ἔχανταν τὸ θέμα ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ πλευρὰ καὶ εἴναι μόνο μιὰ πρώτη δοκιμή.

στήμη, δέ Karl Reinhardt, μιλώντας για τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀφηρημένου στοχασμού στοὺς Ἑλληνες, ὑποστήριξε δὲ: γιὰ νὰ ἀναπτυχθῇ μέθοδος στοχασμοῦ καθαρὰ ἐννοιολογικοῦ, ποὺ κάνει τις εἰκασίας ἀφαίρεση κάθε ἐμπειρίας καὶ ἐποπτείας, χρειάζονται ἀφηρημένα ὄντα «ποὺ νὰ μὴν ἔχουν τὸ φόρο νὰ ἔχωνται γρήγορα μὲ τὰ συγκεκριμένα ἀντικείμενα ἀπ' θπου βγῆκαν». Τέτοια ἀφηρημένα, ποὺ βοήθησαν σημαντικά στὴν ἀνάπτυξη τῆς μεθόδου αὐτῆς, εἶχε, λέει δέ Reinhardt, ἡ Ἑλληνικὴ γλώσσα τὰ οὐσιαστικοποιημένα οὐδέτερα ἐπιθέτων η μετοχῶν, δπως: τὸ καλόν, τὸ αἰσχόν, τὸ θερμόν, τὸ ψυχρόν, τὸ ὑγρόν, τὸ ξηρόν η τὰ ἄπειρον, δν, ἐν, δμοιον, ταῦτα, σοφόρ, ἀγαθόν, κακὸν κλπ. Γιατί, λέει, τις παλιὲς ίδιαιτερες λέξεις ποὺ ἔκφραζουν ἔννοιες κατηγορουμένους (*Prädikatsbegriffe*), δπως κάλλος, θέρμη, αἰσχος καὶ τὰ δμοια, πολὺ εὔκολα τις φανταξόμαστε δεμένες ἀκόμη μὲ συγκεκριμένους φορεῖς· γι' αὐτὸ δὲν εἶναι χρήσιμες στὸ θεωρητικὸ στοχασμό¹.

Φιδούμαξι δὲ: ἡ στοχαστικὴ αὐτὴ παρατήρηση, ξεκινώντας ἵσως ὑποσυνεδητὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τῆς νεώτερης νόησης, ἀντιστρέψει τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Πρῶτα - πρῶτα δέ ἐπιτραπῆ στὸ γλωσσικὸ αἰσθημα ἐνδὲ νεώτερου Ἑλληνα νὰ παρατηρήσῃ δὲ τὰ ἐπιθέτα ἀπὸ φυσικοῦ τους δὲν στέκονται μόνα τους, καὶ, δταν ἀκόμη οὐσιαστικοποιηθοῦν μὲ τὸ ἀρθρο, δείχγουν ἀδιάκοπα (θά λεγε κανείς, μὲ τὸ δάχτυλο) κατὰ τὴ μεριὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ ποὺ λείπει (κάτι σὰν τὸ οῷμα, χρῆμα, πρᾶγμα)· καὶ τὸ κάνουν αὐτὸ πολὺ περισσότερο ἀπ' δσο τὸ οὐσιαστικὸ κάλλος, ἔξαφνα, η θέρμη γεννοῦν τὴν ίδεα κάποιου συγκεκριμένου φορέα. Ἐπειδὴ δμως μπορεῖ νὰ παρατηρήθῃ δὲ: ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ εἶναι θεωρητικὴ η ὑποκειμενική, προσθέτω δὲ τὸ κυριότερος λόγος ποὺ κάνει ἀμφίδολη τὴ γνώμη τοῦ Reinhardt εἶναι: δτι τὰ οὐδέτερα αὐτὰ τῶν ἐπιθέτων τὰ ἀγαποῦν ἔξαιρετικὰ καὶ οἱ ποιητὲς τῶν χρόνων ἔκείνων, ἔνθρωποι δηλαδὴ ποὺ γι' αὐτοὺς ἴσα: ίσα τὸ συγκεκριμένο, τὸ αἰσθησιακό, εἶναι ἀξία πρωταρχική, «μέγα καλὸ καὶ πρῶτο».

Ἄπὸ ἀμέτρητα παραδείγματα ίδού μιὰ μικρὴ καὶ πρόχειρη ἔκλογή. «Οτιὶ καλὸν φίλον ἔστι, τὸ δὲ οὐ καλὸν οὐ φίλον ἔστι» λέει δέ Θέογνις (17) δτι τραγούδησαν κάποτε οἱ Μοῦσες· η «κάλλιστον τὸ δικαιότατον...» (255). «Ο Πίνδαρος εἶναι γεμάτος: «Ἐλ πόρος ήν, τὸ τερπνὸν πλέον πεδέρχεται» (Νέμ. 7, 109). «Τὸ δὲ μόσιμον οὐ παρφυκτόν» (Πυθ. 12, 53). «Ἐλ δέ νιν [=τὸν πλοῦτο] ἔχων τις οἰδεν τὸ μέλλον» (Ὀλ. 2, 103). «Τεκμαίρει καὶ νυν Ἀλκιμίδας τὸ συγγενὲς ίδεῖν ἄγχι καρποφόροις ἀρούραιοις» (Νέμ. 6, 14 κέ.). «Τὸ δὲ συγγενὲς ἐμβέβακεν ἵχρεσιν πατρὸς»

¹ K. Reinhardt, Parmenides und die Geschichte der griech. Philosophie (Bonn 1916) σ. 260 κέ.

(Πυθ. 10, 20). «Τὸ γὰρ ἐμφυὲς οὐτ' αἰθων ἀλώπηξ οὐτ' ἔριβρομοι λέοντες διαλλάξαιντ' ἀν ἥθος» (Ολ. 11, 20 κέ.). Είναι ισοδύναμο μὲ τὸν πληθυντικό, πράγμα σημαντικό: «Σὺν γὰρ ὑμιν τά τε τερπνά καὶ τὰ γλυκέ ἄνεται πάντα βροτοῖς» (Ολ. 14, 7 κέ.). «Τὰ μὲν ὅν οὐδύναται νήπιοι κόσμῳ φέρειν, ἀλλ ἀγαθοί, τὰ καλὰ τρέψαντες ἔξω» (Πυθ. 3, 146 κέ.). Καὶ ἀπειρά ἄλλα¹. Μὰ καὶ στοὺς ἄλλους ποιητές δὲν είναι σπάνια. Ο καθένας θυμάται τὸ περίφημο τοῦ Αἰσχύλου «ιὸ μῆτ' ἄναρχον μήτε δεσποτούμενον ἀστοῖς περιστέλλονοι βουλεύω σέβειν καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν» (Εὑμ. 696 κέ.). Τοιούτου διδαχτικού ἀκόμη είναι οἱ στίχοι τῶν Χοηφόρων «ἄλλ' ὁ μεγάλαι Μοῖραι, Διόθετε τῇδε τελευτᾶν ἥ τὸ δίκαιον μεταβαίνει» (606-8): τὸ δίκαιο περπατάει (θπως καὶ ἡ Δίκη)—θὰ μποροῦσε δημως τόσο εὔκολα νὰ πῇ «ἥ δικαιοσύνη μεταβάίνει»; Στὸ Σοφοκλῆ ἥ «τὸ γὰρ νεάνον ἐν τοιοῖς δέ βόσκεται χώροις αὐτοῦ» (Τραχ. 144)=ἀνάλογο μὲ τὸν Εὑριπίδη η «τῷ νέῳ δ' ἐοφαλμένοι ζητοῦσι τὸν τεκόντα» (Ηρακλῆς 75, πρβ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Wilamowitz). «Τὸ γὰρ εὐγενὲς ἐκφέρεται πρὸς αἰδῶ» (Αλκ. 601). Αντίθετα, δταν διαδίχωμε στὸν Εὑριπίδη (Ηρακλῆς 337/8) «πατρῷον ἐς μέλαθρον, οὐ τῆς οὐσίας ἄλλοι κρατοῦσι, τὸ δ' ὅνομ' ἔσθ' ἡμῶν ἔτι», αἰσθανόμαστε, θπως ἐσημείωσε δ Wilamowitz, ἀμέσως τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφικῆς γλώσσας τοῦ κατροῦ του: ἥ λέξη «οὐσία» είναι δημιούργημα τοῦ διονύσου αἰώνα, πιὸ νέα ἀπὸ «τὸ δν»².

Νομίζω λοιπὸν δτι τὰ σύνδετερα ἔκεινα ἐπίθετα μαρτυροῦν Ισαΐας πόσο ἥ προσωκρατικὴ νόηση είναι ἀκόμη στερεὰ δεμένη μὲ τὸ συγκεκριμένο, μὲ τὸ διλικό. Η ίδια ἥ συζήτηση τοῦ Σωκράτη μὲ τὸν Πιπία δίνει, Θαρρῶ, τὴν ἀπόδειξην (Ιππ. Μείζ. 292 c-d): «οὐχ οἶος τ' εἰ μεμνῆθαι διτ τὸ καλὸν αὐτὸ τὸ ηρώιτων, φ' παντὶ φ' ἀν προσγένηται ὑπάρχει ἔκεινῳ καλῷ εἰναι, καὶ λίθῳ καὶ ξύλῳ καὶ ἀνθρώπῳ καὶ θεῷ καὶ πάσῃ πράξει καὶ παντὶ μαθήματι; αὐτὸ γὰρ ἔγωγε, ἀνθρώπε, κάλλος ἐρωτῶ δ, τι ἔστιν...». Δὲν είναι σὰν ἔνα crescendo ἀφηρημένων οἱ δυὸ ἐκφράσεις «τὸ καλὸν αὐτὸ - αὐτὸ κάλλος»; Η πρώτη μποροῦσε ἀκόμη νὰ παρεξηγηθῇ, ἥ δεύτερη δχι. «Οταν ἥ φιλοσοφικὴ σκέψη πασκίζει σεβαρά νὰ γλιτώσῃ ἀπὸ κάθε δεσμὸ μὲ τὸ συγκεκριμένο, ἥ γλώσσα πλάθει γιὰ τὶς κακιούργιες ἔννοιες ἄλλες λέξεις, προπάγτων μὲ τὴν κατάληξη - διῆς» στὸν Πλάτωνα είναι συχνές κι δ 'Αντισθένης ἀκόμη προσπαθεῖ νὰ τὸν ἀνασκευάσῃ λέγοντας «ἴππον μὲρ δρῶ, ἵππότητα δ' οὐχ δρῶ».

¹ F. Dornseiff, Pindars Stil (Berlin 1921) σελ. 75.

² Euripides Herakles, erklärt von U. v. Wilamowitz-Moellendorf (Berlin 1895) σ. 78.

Τὰ παραπάνω δὲν είναι βέβαια ἀρκετά, γιατὶ νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀφηρημένων· φαίνεται δημος ἀπ' αὐτά, νομίζω, δτι ή λύση του δὲν βρίσκεται στὸ δρόμο ποὺ ἀκολούθησε τὴ σκέψη τοῦ Reinhardt¹.

III. "Αλλη ἀπόδειξη πὼς τὸ οὐσιαστικοποιημένο οὐδέτερο τοῦ ἐπιθέτου είναι ἀκόμη στενὰ δεμένο μὲ τὸ συγκεκριμένο καὶ ὅχι ἀρκετὰ ἀφηρημένο είναι δτι μὲ τὸν ἰδιο τρόπο οὐσιαστικοποιεῖται εὔκολώτατα καὶ δ ὑπερθετικὸς βαθμὸς τοῦ ἐπιθέτου: Εταγ, δπως εἰδαμε πρωτύτερα, δ Θεογνις λέει «τὸ δικαισταγον», είνα: φανερὸ πὼς τοῦτο συγκρίνεται μὲ ἄλλα «πράγματα» λιγότερο δίκαια.

Μέσα στὸν κύκλο αὐτὸν τῶν ἴδεων είναι πολὺ ἔξιο προσοχῆς, διο καὶ γοητευτικό, δτι, δπως καὶ γιὰ ἄλλες ἔξιες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν δμορφιὰ οἱ "Ελλήνες (ἄλλα καὶ ἄλλοι λαοὶ) πολὺ προτοῦ θελήσουν νὰ μάθουν τί είναι: «τὸ δμορφο» ρώτησαν μὲ τόλμη «τί είναι τὸ πιὸ δμορφο ἀπ' ἔλα»—ὅχι «τί τὸ καλὸν» ἄλλα «τί τὸ κάλλιστον». Καὶ είναι ίσως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν ἐλληνικὸ ἀτεμικισμὸ πὼς κανένας δὲν ἴκανοποεῖται μὲ τὸ «κάλλιστον» τοῦ ἄλλου, ἄλλα ἔλο μπαίνει τὸ ἐρώτημα ξανὰ καὶ ξανὰ καὶ ἔλο καινούργιες ἀπαντήσεις δίνουν. "Αξίζει νὰ μαζευτοῦν κάποτε τὰ διάφορα αὐτὰ «κάλλιστα», νὰ μελετηθοῦν μέ προσοχὴ καὶ νὰ καταταχτοῦν σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογία τους (δπου αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔξαριθμωθῇ), ποὺ είναι ή μόνη σίγουρη βάση, γιὰ γὰ μποῦν σὲ τάξη καὶ ἀπὸ τὴν ἀποφῆ τοῦ νοήματος. Τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ ἀκολουθοῦν ἔχουν σχοπὸ νὰ δεῖξουν δτι τέτοια μελέτη θὰ ἦταν γιὰ πολλὰ ζητήματα διαφωτιστική.

Τὸ ἐρώτημα φαίνεται νὰ ἔχῃ προβάλει, τὸ ἀργότερο, κατὰ τὰ τέλη τοῦ Του αἰώνα. 'Ο Σιμωνίδης δ 'Αμοργίνος στὴν ἐλεγεία, δπου συμβουλεύει τοὺς θυητοὺς νὰ χαίρωνται καρτερικὰ τὴ λιγοστὴ ζωὴ τους, τοὺς δρμηγεύει μὲ τοὺς ώραίους στίχους «Ἐν δὲ τὸ κάλλιστον Χειος ἔειπεν

¹ "Ισως πιὸ φρόνιμη είναι διατύπωση τοῦ O. Gigon (Der Ursprung der griech. Philosophie, Basel 1945, σελ. 60 κ.). δτι τὸ «ἀπειρον» τοῦ Ἀναξιμάνθρου, ποὺ ἀντικαταστάνει (διὸ «ἀρχὴ») τὸ Χάος τοῦ Ἡαιόδου, θυμίζει μὲν τὴν «ἀπείρονα γαῖαν», τὸν «πόντον ἀπείρονα» τοῦ Ὁμήρου, ἄλλα τὸ οὐσιαστικοπαιημένο οὐδέτερο ἐπίθετο, ποὺ δὲν συνοδεύει πιὰ κανένα οὐσιαστικό, ἀκφράζει μὲ τὴ μορφὴ του κιόλας «τὴν ἀφαιρεση», τὸ χωρισμὸ ἀπὸ τὰ λογῆς-λογῆς δρατὰ πράγματα τοῦ κόσμου.— "Απὸ τὴν ἀλλη μεριά, διὸ «τὸ ἀπειρον» τοῦ Ἀναξιμάνθρου είναι τὸ πρώτο - πρώτο τῆς οιερᾶς αὐτῆς τῶν οὐδέτερων ἐπιθέτων, θὰ μποροῦσε κανένας νὰ πιστέψῃ δτι τὸ οὐδέτερο γένος τοῦ Χάος Ισια - Ισια σταθηκε πρότυπα γιὰ τὰ πρώτα οὐσιαστικοποιημένα οὐδέτερα ἐπίθετα· δηλαδὴ ρίζα τους καὶ θεμέλιο θὰ ἦταν πάλι τὸ συγκεκριμένο.

ἀνήρ· ὅτι περ φύλλων γενεὴ τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν» (D. 29, 1/2): βλέπομε ἐδῶ κιόλας πώς τὸ κατηγορούμενο τῆς δμορφιᾶς δίνεται σὲ μιὰ βιοσοφικὴ κρίση. Αλλὰ τὸν ἴδιο ἐπάνω - κάτω κατρὸ τὸ βλέπομε νὰ ὑπάρχῃ καὶ μὲ τὴν (πιὸ ἀκριβὴ γιὰ τοὺς Ἐλληνες) σημασίᾳ τῆς χαρᾶς τοῦ ματιοῦ, καὶ μάλιστα μὲ τὸλμηρότατο περιεχόμενο: γιατὶ στὸ Θαλῆ τὸ Μιλήσιο ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι τὸ ἀπόφθεγμα «τί τὸ κάλλιστον; κόσμος» (Diels⁵ I 71, 11). Μπορεῖ νὰ μὴν τὸ εἶπε δὲ ίδιος, ἀν εἰναι σωστὸ θτὶ πρῶτος δὲ Ἀναξίμανδρος ηδὲ Ἀναξιμένης μεταχειρίστηκε τὴ λέξη κατὴ στὴ σημασίᾳ «σύμπαν» μὰ γνήσιος ἀρχαῖκός, καὶ μάλιστα πρώτος, εἰναι δὲ λόγος ἔξαπαντος: ηδὲ βρευσήμαντη ἀπόδειξη εἰναι πώς δὲ Ἡράκλειτος τὸν ξέρει: «Ἄσπερο σάρμα εἰκῇ κεχυμένων δὲ κάλλιστος κόσμος» (ἀπ. B 124): ἐνῶ γιὰ τὸν Μιλήσιο τὸ σύμπαν εἰναι ἕνα «καλοσυγυρισμένο στολίδι» (=κόσμος), δὲ βαθὺς Ἐφέσιος λέει θτὶ αὐτὸς «δὲ κάλλιστος κόσμος» φαίνεται σὰν σωρὸς πραγμάτων σκορπισμένων στὴν τύχη.— Καὶ τῆς Σαπφώς τὸ «καλλίστον», διπος καὶ τῶν συγχρόνων τῆς Μιλήσιων, εἰναι τοῦ ματιοῦ χαρὰ (27a D.); «οἴ μὲν ἵππην σιρότον, οἴ δὲ πέοδων, οἴ δὲ τάων φαινός ἐπὶ γᾶν μέλαιναν ἔμμεναι κάλλιστον, ἔγω δὲ κῆν» ὅπερ τις ἔραται¹: ἔτσι κι' ή 'Ἐλένη, λέει, προτίμησε ἀπ' δλα τὸν Ηλάρι: ἔτσι κι' αὐτὴ, ή Σαπφώ, θὰ θελε καλύτερα νὰ ἰδῃ τὴν Ἀνακτορία, τὸ ἀγαπητερὸ τῆς περπάτημα καὶ τοῦ προσώπου τῆς τὴν ἀστραφτερὴ λάμψη («τὸ σείσμα καὶ τὸ διώμα» τῆς), παρὰ τῶν Λυδῶν τὰ ἀρμάτα καὶ τὰ φουσάτα τῶν πεζῶν. "Εχει δημιας ἰδιαίτερη σημασίᾳ δὲ συσχετισμὸς τοῦ «καλλίστου» μὲ τὴν ἀγάπην τοῦ καθενάς, γιατὶ αὐτὸς εἰναι κάποια ἀρχὴ δμολογημένου ὑποκειμενισμοῦ, ποὺ εἰναι σύμφυτος μὲ τὴν οὐσία τοῦ ἐλληνικοῦ ἀρχαῖκου λυρισμοῦ.

Σ' ἔνα «δροσάτο ὕστερο ἀστέρι» τῆς ἀρχαῖκῆς ποίησης βλέπομε τὴν ἔννοια τοῦ «καλλίστου» νὰ περνάῃ καὶ στὸ δίκαιο (διπος, ἀντίστροφα, δὲ Ἀναξίμανδρος εἰχε μεταχέρει τὴ «ἀδίκη» καὶ τὴν «ἀδικία» στὴ φύση): εἰναι τὸ ἐπίγραμμα ποὺ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ήταν γραμμένο στὸ προπύλαιο τοῦ Λητώου τῆς Δήλου, ἀλλὰ ποὺ τὸ διαβάζομε καὶ στὸ Θέογνι (255 κέ. D. Πρεβ. Diels⁵ I σελ. 64 σημ. στὸ στ. 7): «καλλίστον τὸ δικαιότατον, λῷστον δὲ ὑγιαίνειν, πάντων ἥδιστον δὲ οὖτις ἔρῃ τὸ τυχεῖν»¹. Μπορεῖ δὲ συσχετισμὸς τῆς δμορφιᾶς μὲ τὸ δίκαιο νὰ εἰναι πιὸ παλιὸς (στὸ κυκλικὸ ἔπος «Τηλεγονία» ή βασίλισσα τῶν Θεοπρωτῶν δνομάζεται Καλλιδίκη): ἀπὸ δῶν καὶ κάτω δημιας δὲν χάνεται ποτὲ πιά. Ἀναφέρεμε μόνο τὸν Ἡρόδοτο μὲ χαραχτηριστικὴ γιὰ τὰ

¹ [Γιὰ τοὺς στίχους τῆς Σαπφώς καὶ γιὰ τὸ Δηλιακὸ ἐπίγραμμα πρβ. H. Fränkel, Wege und Formen frühgriech. Denkens (München 1955) σ. 90 κέ. = Göttinger Nachr. 1921].

χρόνια του τροποποίηση τῆς ἔκφρασης (3,80): «πλὴν δὲ ἀρχον πρῶτα μὲν οὔρομα πάντων κάλλιογον ἔχει, Ισονομίην». Ο Πλάτων, ποὺ δὲν συμπαθοῦσε τὴ δημοκρατία, ίσως θυμήθηκε αὐτὰ ίσια - ίσια τὰ λόγια τοῦ Ἡροδότου ή ἀλλὰ ἀνάλογα, καὶ γιὰ νὰ τὰ ἔξευτελίσῃ τὰ παῖρνει κατὰ λέξη: ναὶ—φαίνεται σάν νὰ συνεχίζῃ εἰρωνικά—δμορφο εἶναι, ἀλλὰ μόνο ἐπειδὴ τὰ πολύχρωμα, τὰ παρδαλὰ πράγματα, ἀρέσουν στοὺς πολλούς: «κινδυνεύει καλλίστη αὕτη τῶν πολιτειῶν εἶναι· ὥσπερ ἴματιον ποικίλον πᾶσιν ἄνθεσι πεποικιλμένον, οὗτο καὶ αὕτη πᾶσιν ἥθεσιν πεποικιλμένη καλλίστη ἀν φαίνοιτο. Καὶ ίσως μὲν καὶ ταύτην, ὥσπερ οἱ παῖδες τε καὶ αἱ γυναῖκες τὰ ποικίλα θεώμενοι, καλλίστην ἀν πολλοὶ κείνειαν», ξαναγυρίζοντας ἔτοις πάλι στὸ δμορφο θέαμα¹.

Μέσα στὴ σφαίρα τῆς βιοσοφίας, κι' ἀπ' αὐτῇ τὴν ἀποφη ἀρχαῖκα ἀκόμη, εἶναι τὰ «καλλίστα» τοῦ Βακχυλίδη: «ἀλλ᾽ ἐφ' ἔκάστῳ [καιρὸς] ἀνδρῶν ἕγγαμαι κάλλιστος» (14, 16 χέ.) μὲ φανερὴ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαῖκος ἀποφθέγματος τοῦ Χλωνοῦ «καιιρῷ πάντα πρόσεστι καλά», ποὺ εἶχε τυπωθῆ βαθιὰ στὸ νοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ δὲν τὸ λησμονοῦσαν ποτέ². Στὸν ἑπίνικο 10, 47 κέ. διαβάζομε «τὸ μὲν κάλλιστον, ἐσθλὸν | ἀνδρα πολλῶν ὅπ' ἀνθρώπων πολυζήλωτον είμεν· | οίδα καὶ πλούτου μεγάλαν δύνασιν κλπ.». «Ἐτοι γράφει στὴν ἔκδοσή του δ. B. Snell σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Wilamowitz, δτι δ «ἐσθλὸς ἀνήρ» (=«ἀνήρ ἀγαθὸς γενόμενος») εἶναι ἔκεινος ποὺ νίκησε στοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες, δ «ἔλλανικος»³. Ή γραφή τοῦ παπύρου θμως φαίνεται σάν νὰ φέρνῃ στὴν ἀνάγνωση «ἐσθλῶν» (δχ: «ἐσθλόν»): καὶ τότε, πῶς θὰ ἐπρεπε νὰ στίξωμε, δηλαδὴ νὰ καταλάβωμε τὴ φράση: «τὸ μὲν κάλλιστον ἐσθλῶν, | ἀνδρα πολλῶν ὅπ' ἀνθρώπων πολυζήλωτον είμεν»; η «τὸ μὲν κάλλιστον, ἐσθλῶν | ἀνδρα πολλῶν ὅπ' ἀνθρώπων πολυζήλωτον είμεν», δπως ἐτύπωναν παλιότερα οἱ Blass - Suess; Ή χρονολογικὴ καὶ νοηματικὴ κατάταξη τῶν «καλλίστων» θὰ βοηθοῦσε, ίσως, νὰ ίδουμε ποῦ πρέπει νὰ τοποθετήσωμε τὸ «καλλίστον» τοῦτο τοῦ Βακχυλίδη: κοντά στοὺς Ηινδαρικοὺς ἑπίνικους, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ ἀριστοκρατικὸν ἰδανικὸν γιὰ τὴν «ἀρετὴν» ἔχουσιν τοὺς νικητὲς τῶν πανελλήνιων ἀγῶνων; η π.χ. κοντά στὸ σκόλιο τοῦ Σιμωνίδη γιὰ τὸ Σκόπα, ποὺ ἔκφράζει τὴν καινούργια σχετικότητα τῶν ἀνθρωπίγων κρίσεων (ἄνθροψ ἀγαθὸν μὲν ἀλα-

¹ Πολιτεία H 557 c, πρ. καὶ 561 e (καὶ ἔκδ. Chambry, τῆς Coll. Budé, III σελ. 33 σημ. 1).

² Diels Vorsokr. I σελ. 61, 12 χέ.=88 B 7. Bλ. καὶ αὐτ. III (Wortindex) 223 στὴ λ. καιρὸς καὶ πρ. Θάσιγν: 401 (ὅπου παραπέμπουν οἱ ἔκδ. τοῦ Βακχυλίδη). [Πολὺ ἀργὰ ἐγνώρισα τὴν σπουδαῖα μελέτη τοῦ D. Schulz, Zum Kanon Polykleits στὸν Herмес 83 (1955) 200 χέ., Ιδιαίτερα 204 (σημ. 4) χέ.]

³ Sappho u. Simonides (Berlin 1913) σελ. 187 χέ.

θέως γενέσθαι χαλεπόν... ἔμοιγ' ἐξαρκεῖ ὃς ἀν μὴ κακὸς ἢ μηδὲ ἄγαν ἀπάλαμπος...οῦ μιν ἐγὼ μωμήσομαι· τῶν γὰρ ἡλιθίων ἀπείρων γενέθλα...);

Στὰ κλασσικὰ χρόνια τὸ πρόβλημα τοῦ «καλλίστου» φαίνεται πώς χάνει πολὺ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του. Ἡ ἐκφραση ἐπιζῆ βέβαια καὶ οἱ ποιητὲς δόλο καὶ τὴν παραλλάξουν. Περίεργοι εἰναι οἱ ἀκόλουθοι στίχοι ἀπὸ τις «Βάκχες» τοῦ Εὐριπίδη (877 - 81): «εἴ τὸ σοφὸν ἢ τὸ κάλλιον παρὰ σοφῶν γέρας ἐν βροτοῖς ἡ χεῖρ' ὑπὲρ κορυφᾶς τῶν ἐχθρῶν κρείσσω κατέχειν; διτὶ καλὸν φέλον ἀεί». Νὰ μὴ λησμονοῦμε δμως δτι οἱ στίχοι αὗτοι ἀγήκουν σὲ χορικὸ δράματος, ποὺ σχεδὸν ἀρχαῖει, ἀκόμη καὶ μυρφολογικά¹. Ἰσως καὶ κάποια φιλοσοφικὰ ρεύματα (Πυθαγόρειοι) ἐξακολουθοῦν νὰ συντηροῦν τὴν ἐκφραση αὐτή. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι οἱ ίδιοι ἐπρόσεξαν δτι τὸ ἐρώτημα εἰναι καθαυτὸ ἀρχαῖο: «...τὰ δὲ τὶ μάλιστα, οἷον τί τὸ δικαιότατον; ...τὶ τὸ σοφώτατον; ...τὶ κάλλιστον; ...ἔκαστον γὰρ τῶν τοιούτων μάλιστά τὶ ἔστιν. ἔστι δ' αὐτὴ ἡ αὐτὴ τῇ τῶν ἐπιτὰ σοφιστῶν λεγομένη σοφίᾳ. καὶ γὰρ ἔκεινοι ἐζήτουν οὖν τὶ ἔστι τάγαθόν, ἀλλὰ τὶ μάλιστα; οὐδὲ τὶ τὸ χαλεπόν, ἀλλὰ τὶ τὸ χαλεπώτατον;...οὐδὲ τὶ τὸ φάδιον, ἀλλὰ τὶ τὸ φάστον...» (Ιάμδητος, στὸν Diels Ι σελ. 464). Ὁμως γιὰ τὴν νέα φάση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχχασμοῦ, τὴν κλασσική, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ Σωκράτη, τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐρώτησης, στὸν τύπο τοῦ «τί μάλιστα», δὲν εἰναι πιὰ τὸ κατάλληλο². Ἔτσι τὸ ἐρώτημα «τί τὸ κάλλιστον» ἀποτραβιέται σιγὰ - σιγὰ γιὰ νὰ κάμη τόπο στὸ «τί τὸ καλόν».

*Αθήνα

Χ. Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

¹ Βλ. τὴν σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ E. R. Dodds (Oxford, Clarendon, 1953) σελ. XXXIII κε. 176 κε.

² Ἰσως κι' διότις δ Πλάτων, στὸν «Ἴππια Μείζονα», φανερώθει ἔμμεσα πώς τὴν ἐκφραση αὐτὴ τὴ θεωρεῖ ἀπαρχαιωμένη καὶ ἀκατάλληλη γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα: δταν δ Σωκράτης ρωτάσι τέταρτη φορὰ «τί αὖ λέγεις τὸ καλὸν εἶναι;», δ Ἰππίας ἀποκρίνεται «λέγω τοῖνν ἀεὶ καὶ παντὶ καὶ πανταχοῦ καὶ λι-οτον εἶναι ἀνδρὶ, πλουτοῦτι, δυτικούτι, τυμωμένῳ ὑπὸ τῶν Ἐλλήνων, ἀφικο-μένῳ εἰς γῆρας, τοὺς αὖτοῦ γονέας τελευτήσαντας καλῶς περιοιτίλαντι, ὑπὸ τῶν αὗτοῦ ἀκγόνων καλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς ταφῆναι» (291 c - e) τὴν ἀπάντηση αὐτὴ δ Σωκράτης τὴν δινομάζει «διηγάμβον» (292 c).